

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТЕН ХАНДЫРЫЛГАЛЫГ НИИТИ
ӨӨРЕДИЛГЕНИҢ АЛБАН ЧЕРИ
«ӨВҮР КОЖУУННУҢ ШАРЫЙ-ООЛ ВЛАДИМИР ЧАКТАР-ООЛОВИЧ АТТЫГ
ЧАА-СУУР МУНИЦИПАЛДЫГ НИИТИ БИЛИГ ОРТУМАК ШКОЛАЗЫ»

«ЧӨПШЭЭРЭЭН»

Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын» директорнун
өөредилге талазы-биле оралакчызы:

Донгак /Донгак Ч.Д./
« ____ » сентябрь 2023 ч

«БАДЫЛААН»

«Өвүр кожууннун Шарый-оол В.Ч. аттыг
Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг
ортумак школазынын» директору:

А /Комбуй-оол А.В./
« ____ » сентябрь 2023 ч

2023-2024 өөредилге чылында
5- ки класстың «Тыва дыл» эртеминге

ажылчын программазы

Тургузукчузу: Доспан Ольга Кара-
ооловна -дээди категориянын тыва
дыл болгаш чогаал башкызы

Тайылбыр бижик
Пояснительная записка

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилгениң албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол Владимир Чактар-оолович аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 5-ки класының тыва дыл эртеминиң 2023-2024 өөредилге чылында ажылчын программазын дараазында нормативтиг эрге-хоойлу саавыырларынга даянып кылган:

Федералдыг:

Федералдыг Хоойлу № 273, 29.12.2013 ч. «Россия Федерациязының Өөредилге Хоойлузунуң дугайында»;

Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары. Россия Федерациязының 17.12.2010 чылда № 1897 дугаар дужаалы (кол ниити өөредилгениң ФКӨС);

Кол ниити өөредилгениң Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттары (Россия Федерациязының Өөредилге ямызының №286 дугаар 31.05.2021 чылда үнген дужаалы (Кол ниити өөредилгениң ФКӨС дугайында);

Регионалдыг:

Тыва Республиканың Хоойлузу, 2014 чылдың июнь 21-де № 2556 УХ-І «Тыва Республиканың Өөредилгези»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2022 чылдың март 4-те № 169-д дугаар дужаалы «Тыва Республиканың өөредилгезинге ФКӨС чаа хевирин кишерениң дугайында»;

Тыва Республиканың Өөредилге ямызының 2023 чылдың август 28-те 7985 дугаар дужаалы «2023-2024 чылда Тыва Республиканың өөредилге албан черлеринге чижек календарьлыг графикти кишерениң дугайында».

К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгазы» деп Национал школа хөгжүдөр институттуң үндүргени чижек программаны удуртулга кылган.

Школа талазындан:

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» Уставы;

Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» 2023 чылдың август 26-да 168 дугаарлыг дужаалы-биле 2023-2024 өөредилге чылында Өөредилге планы;

2023-2024 өөредилге чылында 2023 чылдың август 31-де 169 дугаарлыг дужаал-биле «2023-2024 өөредилге чылында Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге албан чери «Өвүр кожууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур муниципалдыг ниити билиг ортумак школазының» календарь-өөредилге графигин тургузарының дугайында»;

Өөредилгени кол өөредилге программаларының кол ниити база ортумак ниити өөредилге программаларын 2010 чылдың декабрь 17-де № 1897 дугаар Федералдыг Күрүнениң Өөредилге Стандарттарынга даянып чорудар.

1. 2012 чылдың декабрь 29-та №273-ФХ дужаал-биле үнген база 2015 чылдың июль 27-де немелделер болгаш өскерилгелер кишргени-биле Федералдыг хоойлу «Россия Федерациязының өөредилге хоойлузу»;

2. 2010 чылдың декабрь 17-де №1897 дужаал-биле үнген ниити билигнің кол чадазының федералдыг күрүнениң өөредилге стандарттары;

3. 2021 чылдың март 22-де №115 дугаарлыг «Кол ниити өөредилге программаларының – ниити эге өөредилге программазы, кол ниити база ортумак ниити өөредилге программазы-биле өөредилге ажыл-чорудулгазын органиастаар болгаш

күүседип кылыр Чурумну бадылаар дугайында» РФ-ның Чырыдыышкын ямызының дужаалы; (2021 чылдың апрель 20-де №63180 дужаал-биле)

4. К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

5. Өвүр кожсууннуң Шарый-оол В.Ч. аттыг Чаа-Суур ниити билиг ортумак школазының өөредилге планы.

Тыва дыл эртемниң ниити характеристиказы

Тыва дыл – тыва нацияның дылы болур. Ында тыва улустуң төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгасы, мерген угааны, угаан-бодалының чедишикиннери мөөңнеттинген. Ол дээрге тыва культураның – улустуң аас чогаалының, оон өске-даа янзыларының театр уран-чүүлунуң болгаш уран-чүүлдүң өске-даа янзыларының, парлалганың, эртемниң, ажыл-херекти чорударының, өөредилгениң болгаш кижизидилгениң дылы. Тыва дыл улустуң амыдыралының, ажыл-чорудулгасының бүгү-ле талаларында калбаа-биле ажыглаттыннып турар. Тыва школаларга азы класстарга, өске-даа өөредилге черлеринге төрөөн дылды өөредире уругларның угаан-медерелин сайзырадырынга, оларны эки мөзү-шынарга кижизидеринге хөй-хөй таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шиңгээдип алыры – өөреникчилерге өске эртемнерни чедишикинниг билип алырынга, долгандыр турар амыдырал болгаш бойдус дугайында билиглерни калбартып, улуг салгалдың байлак дуржулгасын ажыглап билиринге чаңыктырар. Дыл тускай аймак-сөөк улус (нация) болурунун кол демдээ, национал культураның үндезини.

Школага тыва дылды өөредириниң сорулгалары болгаш кылыр ажылдары:

Школага тыва дылды башкылаарының сорулгалары мындыг:

- өөреникчилерге лексика, фонетика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфологи болгаш синтаксис), стилистика аймаандан тодаргай билиглерни бээр, алган билиглерни практика кырынга ажыглап билириниң мергежилдерин болгаш чаңчылдарын хевирлээр;
- шын бижиириниң болгаш бижик демдектерин салырынын быжыг чаңчылдарын бээр;
- теория талазы-биле алган билиглеринге даянып, программа негелдезинге дүүштүр боттарынының аас болгаш бижимел-биле харылзаалыг илеридиниң мергежилдери-биле чепсеглээр;
- өөреникчилерни литературлуг дылдың нормаларынга чаңыктырар, оларның сөс курлавырын байыдар болгаш чугаазының культуразын бедидер;
- өөреникчилерниң ниитилел амыдыралынга дылдың ужур-дузазының, хөгжүлдезиниң дугайында база тыва дылдың өске дылдарның аразында туружунуң дугайында бөдүүн билиглерни-биле таныштырар;
- оларның логиктиг боданыышкын болгаш чугаазын сайзырадыр;
- төрөөн дылынга камныг болгаш хандыкшылдыг болурунга кижизидер, дылдың байлаан шиңгээдип алырынга өөреникчилерниң сонургалын күштелдирер;
- өөреникчилерни патриотзмниң болгаш интернационализмниң ңзүзүнга кижизидер, оларның материалсчи үзел-бодалдарын хевирлээр;
- ном болгаш билиглерниң өске-даа үндезиннери-биле ажылдаарынга өөреникчилерни чаңыктырар;
- өөреникчилерни боттары боданып өөрениринге чаңыктырар;
- шын, медерелдиг, аянныг номчурунун мергежилдерин сайзырадыр;
- төрөөн дыл кичээлдерин өөреникчилерниң мөзү-шынар, күш-ажыл болгаш эстетика талазы-биле кижизидилгезин боттандыраарынга бүрүн- биле ажыглаар;

- өөреникчилерни харыысалгалыг болурунга, өөрөдилгениң болгаш күш-ажылдың сагыл-чурумун сагыырынга кижизидер.

Тыва дыл эртемин өөренириниң ФКӨС негелделери-биле түңнелдери

Бот-тускайлаң түңнелдери: өөреникчи бүрүзүнүң үзел-бодалын, туружун бот-тодарадып, идепкейжидип, сорулгазынга дүүштүр медеделдиг бот-углап билири; өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырының, кандыг үре-түңнелдиг болурун медеделдиг-биле угаап билири; аймак чоннар аразында хуузунда хамааты туружун илередип, хоойлу-дүрүмө зугаар бадыткап; амыдыралчы планнарны тургузуп, бодалдыг хөгжүлдезин медедеп, хүлээп көөрү; ниитилелдиң амыдыралынга бот-тускайлаң харыысалгалыг болуру.

Предметтиг түңнелдери: тыва дыл эртемин өөренириниң онзагайын, чугулазын медеделдиг билип алырынгче; чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын өөрениринче; теориялыг билиглерни шиңгээдип, херек кырында ажыглап, эртем ёзуу-биле угаап боданырын хевирлээринче; эстетиктиг көрүштүг болурунче; келир үеде бот-хуузунуң ажыл-херекчи байдалдарынче угландырып, эртемни хандыр өөрөдири.

Метапредметтиг түңнелдери: метапредметтиг түңнелдерниң кол үндезини уругларның медеделер-биле ажылдап билириниң азы ниити чүүлден чугула бодалды харылзаалыын илередири; өөреникчилерге тыва дыл эртемин өске дылдар-биле, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң), регулятивтиг (бот-угланыышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттирери.

Ажылчын программаның утказы болгаш тургузуу

Школага тыва дыл эртемин өөрөдириниң программасында фонетика, лексика, сөс чогаадылгасы, грамматика (морфология, синтаксис) дугайында билиглерни, шын бижириниң, бижик демдектерин шын салырының чаңчылдарын, аас, бижимел чугааның чаңчылдарын, стилистика элементтерин, дыл дугайында чамдык билиглерин киирген.

Төрөөн дылдың школа курузунда теориялыг билиглерин тыва дыл эртеминиң база амгы үеде дыл эртеминиң чедишишкиннерин барымдаалып тайылбырлаан.

Программа шуушкак принцип ёзуугаар тургустунган. Чамдык берге, улуг темаларны (лексика, сөс чогаадылгасы) аңгы-аңгы класстарга чадаланчак өөрөдири көрдүнгөн. 5-9 класстарга төрөөн дыл курузу 1-4 класстарга өөрөнгөн чүүлдериниң дорт уланчызы, системажытканы болур.

Тыва-дыл тыва нациянын дылы болур. Ында тыва улустун төрөөн дылын сайзырадып келген байлак дуржулгазы, мерген угааны, угаан-бодалынын чедишишкиннери мооннеттинген. Ол-тыва культуранын-улустун аас чогаалынын, литературанын, театр уран чуулунун болгаш уран чуулдун өске-даа янзыларынын, парлалганын, эртемнин, ажыл-херек чорудулгазынын, оорөдилганин болгаш кижизидилгенин дылы апарган. Ынчангаш тыва дылды оорөдиринин программасы ундезин (базовая) деннелге Тыва Республиканын Оорөдилге ямызынын «5-11 класстарга Программалар. Тыва дыл. Харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы. Тыва аас чогаалы болгаш литература» деп номунга ундезилеп делгеренгей (развёрнутая) кылдыр тургустунган.

Тыва школаларга, оорөдилге черлеринге төрөөн дылды оорөдири уругларнын угаан-медеделин сайзырадырынга, оларны эки мозу-шынарга кижизидеринге хой таарымчалыг аргаларлыг. Төрөөн дылын шингээдип алыры-оореникчилерге өске эртемнерни билип албышаан, долгандыр турар амыдырал, бойдус билиглерин калбартып, улуг салгалдын дуржулгазын ажыглап билиринге чанчыктырар.

5 -ки класска тыва дыл кичээлдеринин календарь-тематиктиг планы.

ПЛАНИРОВАНИЕ УРОКОВ РОДНОГО ЯЗЫКА В 5 КЛАССЕ

№	Кичээлдин темазы. Тема урока	часы шагы	Эрттирер ай,хуну	
			план-биле	факт-биле
1	Кирилде кичээл. Бистиң төрөөн чуртувус.Дыл дугайында ништи билиглер	1		
2	§ 1. Төрөөн дыл – чоннуң эртинеэзи	1		
3	Эге класстарга өөрөнгөн чүүлдерин катаптаары § 2. Үн болгаш үжүк	1		
4	§ 3. Чугаа кезектери	1		
5	§ 4. Сөс каттыжышышкыны болгаш домак	1		
6	§ 5. Сөзүглел	1		
7	Диктант.	1		
8	Частырыглар-биле ажыл.	1		
9	ЧУГАА ЧОРУДУЛГАЗЫ. ЧУГАА КУЛЬТУРАЗЫ § 6. Диалог дугайында билиг	1		
10	§ 7. Монолог	1		
11	§ 8. Фонетика дугайында билиг. Ажык үннерниң бөлүктээшкени	1		
12	§ 9. Ажык үннерниң аяннажылгазы. Сингармонизм	1		
13	§ 10. Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкени	1		
14	§ 11. Күштүг, кошкак болгаш аяар ажык эвес үннер	1		
15	§ 12. Сөс иштинге ажык эвес үннерниң өскерлири	1		
16	§ 13. Слог. Тыва дылда ударение	1		
17	§ 14. Орфоэпия дугайында билиг	1		
18	Катаптаашкын	1		
19	Эдертиг бижиириниң чуруму	1		
20	Эдертиг	1		

21	<i>Частырыглар-биле ажыл</i>	1		
22	ГРАФИКА <i>§ 15. Алфавит дугайында билиг</i>	1		
23	<i>§ 16. Тыва алфавит</i>	1		
24	ОРФОГРАФИЯ <i>§ 17. Сөске ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижири</i>	1		
25	<i>§ 18. Й үннүг үжүктөрлиг сөстөрнү шын бижири</i>	1		
26	<i>§ 19. Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни сөске ажыглаары</i>	1		
27	<i>Хыналда диктант</i>	1		
28	<i>Частырыглар-биле ажыл</i>	1		
29-32	Сөс тургузуу болгаш сөс чогаадылгасы <i>§ 20. Морфемика – дыл эртемниң кезээ. Кожумактарның вариантылыг болуру</i> <i>Сөстүң дөзүнүң төнгөн үнүн барымдаалап кожумактарның немежири.</i> <i>Сөстүң дазылы. Сөстүң чогаадылга кожумактары</i> <i>Төрел сөстөр. Дөс дугайында билиг</i>	4 1 1 1 1		
33	<i>Угаап-боданыышкынныг чогаадыг бижириңиң чуруму</i>	1		
34	<i>ЧС. Чогаадыг</i>	1		
35	<i>Бижээн чогаадыгларынга сайгарылга</i>	1		
36	<i>§ 21. Хевир тургузар кожумактар</i>	1		
37	<i>§ 22. Өскертилге кожумактары</i>	1		
38	<i>Хыналда ажыл</i>	1		
39	<i>Частырыглар-биле ажыл</i>	1		
40	Сөс чогаадылгасының аргалары <i>§ 23. Морфологтуг (кожумактыг арга)</i>	1		

41	§ 24. Синтаксистиг арга	1		
42	§ 25. Хурааңгайлаар арга	1		
43	Эдертиг	1		
44	Частырыглар-биле ажыл	1		
45-46	Лексика болгаш чугаа культуразы. Чугаа сайзырадылгасы § 26. Сөс, ооң уткалары. Лексиктиг утка болгаш билиг. Тыва дылдың тайылбыр словары. Тыва дылдың тайылбырлыг словарьлары	2		
47	§ 27. Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр	1		
48	§ 28. Сөстөрнүң дорт, доора болгаш көжүргөн утказы	1		
49	§ 29. Омонимнер. Омонимнернүң хевирлери	1		
50	§ 30. Синонимнер	1		
51	§ 31. Антонимнер	1		
52	§ 32. Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер	1		
53-54	§ 33. Фразеологизмнер азы быжыг сөс каттыжыышкыннары	2		
55	Лексикага катаптаашкын.	1		
56	Хыналда диктант	1		
57	Частырыглар-биле ажыл	1		
58	Грамматика § 34. Морфология – грамматиканың бир кезээ	1		
59	Чүве ады. Орфография. Чугаа культуразы. § 35. Чүве адының ниити утказы, грамматиктиг демдектери болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
60	§ 36. Чүве адының тургустунар аргалары	1		
61	§ 37. Чүве аттарының бичеледир, чассыдар хевирлери	1		
62	§ 38. Чүве аттарының саны	1		
63	§ 39. Чүве адының хамаарылга хевири, ооң кожумактарын шын бижсири	1		

64	§ 40. Үлегерлеп алган чүве аттарының хамаарылга кожумактарын шын бижсиури	1		
65	§ 41. Чүве адының падежтери. Адаарының падежи	1		
66	§ 42. Хамаарыштырарының падежи. Чүве аттарының домакка тодарадылга болуру	1		
67	§ 43. Бээриниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
68	§ 44. Онаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде болуру	1		
69	§ 45. Турарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
70	§ 46. Үнериниң падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру.	1		
71	§ 47. Углаарының падежи. Чүве аттарының домакка немелде, байдал болуру	1		
72	§ 48. Орус дылдан үлегерлээн сөстерниң падеж, сан кожумактарын шын бижсиури	1		
73	§ 49. Чүве адының морфологтуг сайгарылгазы	1		
74	Катаптаашкын			
75	Грамматиктиг онаалгаларлыг хыналда диктант	1		
76	Частырыглар-биле ажыл	1		
77	Демдек ады. Орфография. Чугаа культуразы § 50. Демдек ады. Ооң утказы болгаш синтаксистиг хүлээлгелери	1		
78	§ 51. Демдек аттарының темалыг бөлүктери	1		
79	§ 52. Демдек адының чогаадылгазы. Морфологтуг арга	1		
80	§ 53. Демдек адының чогаадылгазы. Синтаксистиг арга	1		
81	§ 54. Демдек адының бөлүктери. Шынарның демдек аттары	1		
82	§ 55. Шынарның демдек ады, ооң чадалары	1		
83	§ 56. Шынарның демдек ады. Күштелдирер чада	1		

84	§ 57. Хамаарылганың демдек ады	1		
85	Демдек адынга катаптаашкын	1		
86	Демдек аттарын ажыглап тургаш чогаадыг бижиир	1		
87	Чогаадыгларның сайгарылгазы	1		
88	Сан ады § 58. Сан адының утказы	1		
89	§ 59. Сан адының бөлүктери	1		
90	§ 60. Сан адының синтаксистиг хүлээлгези	1		
91	§ 61. Сан адының нарын сөстөр болгаш быжыг сөс каттыжышышкыннары тургузарынга киржилгези	1		
92	§ 62. Сан адын чугаага ажыглаары	1		
93	§ 63. Тыва дылда хемчег илередир чамдык сөстөрниң ажыглалы	1		
94	Сан адынга катаптаашкын	1		
95	Хыналда диктант	1		
96	Частырыглар-биле ажыл	1		
97	5-ки класстың чыл дургузунда өөрөнгөн чүүлдеринге катаптаашкын § 64. Диалог. Монолог	1		
98	§ 65. Фонетика. Орфоэпия. Сөс тургузуу	1		
99	§ 66. Лексикология. Фразеология	1		
100	§ 67. Морфология. Чүве ады. Демдек ады	1		
101	§ 68. Сан ады	1		
102	Хыналда ажыл	1		

Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери

Өөрөдилге номнары, техниктиг херекселдер, таблицалар, схемалар ортумак (долу) ништи өөрөдилгениң сорулгаларын күүседиринге чугула херектиг өөрөдилге-методиктиг комплексти тургузар. Материал-техниктиг хандырылга көргүзүглери санитар эпиде-миологтуг дүрүмнер болгаш нормаларга дүгжүп турар ужурлуг (СанПин 2.4.2.1.178-02)

5-ки класска тыва дыл эртеминиң өөрөдилге методиктиг хандырылгасы

Программаның ады:

Ажылчын программаны К.Б.Доржу, Ч.А.Сарыгларның тургусканы 5-11 класстарга «Тыва дыл болгаш харылзаалыг чугаа сайзырадылгасы» (НШХИ, 2017 чыл) чижек программаны удуртулга кылган.

Өөрөдилге номунуң автору, ады, үндүрген чылы:

5 класс: Ништи өөрөдилге черлеринге өөрөдилге ному / Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш. – Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. – 256 ар.

ISBN 978-5-6048088-8-7

Немелде литература

6. Доржу К.Б. Амгы тыва литературлуг дылга мергежилгелер чыындызы. ТывНУЧ, Кызыл, 2003.

7. Кара-Сал Л.С. Тыва дылдың практикumu. Кызыл, ТывКУ, 2011.

8. Март-оол К.Б. 5-9 класстарга тыва дылды башкылаарының методиказы. К-2002.

9. Монгуш Д.А., Ойдан-оол А.К. Методиктиг сүмелер. Кызыл, ТывНУЧ, 1992.

10. Ойдан-оол А.К., Ооржак М.Ч., Ооржак С-С.Т. Диктантылар чыындызы. 5-9 класстарга. Башкыларга дузаламчы. Кызыл, 2003.

11. Ойдан-оол А.К., Тадар-оол С.К., Эдертиглер чыындызы. 5-9 класс. Кызыл, ТывНУЧ, 2004.

12. Салзынмаа Е.Б. Грамматиктиг сайгарылгалар чуруму. Кызыл, ТывКУ, 2004.

13. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Фонетика болгаш семасиология, фразеология, фонетика, морфология. Кызыл, ТывНУЧ, 1980.

14. Сат Ш.Ч. Амгы тыва литературлуг дыл. Синтаксис. Кызыл: ТывНУЧ, 1983.

15. Сат Ш.Ч. Тыва диалектология. Кызыл: ТывНУЧ, 1987.

16. Свандиш Н.Д. Тыва дылдың практикumунга мергежилгелер. Кызыл, 2003.

17. Тыва орфографияның болгаш пунктуацияның дүрүмнери. Кызыл: Республика типографиясы, 2001.

Словарьлар:

1. Бартан О.О. Тыва дылда эмнелге сөзүлүгү. Кызыл: Респтипография, 2004.

2. Монгуш Д.А. Русско-тувинский словарь. М.: Русский язык, 1980.

3. Ондар Б.К. Топонимический словарь Тувы. Кызыл: ТКИ, 2007.

4. Тыва дылдың тайылбыр словары. Том1. (А-Й). Новосибирск: Наука, 2003.

5. Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Том 1.

Өөрөдиг-чурагайлыг ресурстар:

18. <https://nsportal.ru/shkola/rodnoy-yazyk-i-literatura/library/2020/03/21/-tuva-dyly-utprakamnap-chor>

19. https://infourok.ru/konspekt_uroka_tuva_dyidun_stilderi-521892.htm

20. <https://educontast.net/ru/3549074/>

Ажыглап болур шөлүлге:

21. <http://irnsh.ru>

22. <http://irnsh.ru/zadaniya/>